

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DİN SİYASƏTİ

Turan NƏSİROVA,

*Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin
Təhlil və proqnozlaşdırma şöbəsinin əməkdaşı
turan_babash@yahoo.com*

AÇAR SÖZLƏR: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dini etiqad azadlığı, dövlət-din münasibətləri, Məşyaxət-i İslamiyyə, tolerantlıq, dini bayramlar.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Азербайджанская Демократическая Республика, свобода совести-вероисповедания, государственно-религиозные отношения, Машихат Исламия, толерантность, религиозные праздники.*

KEY WORDS: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, freedom of religion, state-religion relations, Mashihat Islam, tolerance, religious holidays.*

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsinin qəbul olunması ilə Şərqdə demokratik dəyərlərə söykənən ilk müsəlman dövləti – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) yarandı. O, qısa müddət ərzində mövcud olsa da, dövlətçilik ənənələrimizin bərpası, milli-azadlıq mübarizəsinin siyasi qələbəsi, müsəlman Şərfində ilk respublika, ilk parlament, demokratik idarəçilik sistemi, hakimiyyət bölgüsü, hüquqi dövlət, gömrük, hüquq-mühafizə orqanları, ordu quruculuğu, eləcə də mədəni və mənəvi dəyərlərin bərpası yönündə fəvqəladə tədbirlərə imza atdı.

Cümhuriyyətin ilkin dövrlərində siyasi partiyaların tam formalaşmaması, düşünülmüş siyasi proqramların, xüsusilə də qanunvericilik bazasının olmaması halları müşahidə edilirdi. Qısa müddət sonra mövcud ziddiyyətlər demokratik mədəniyyət prinsiplərindən, müstəqil dövlətin və cəmiyyətin maraqlarından çıxış edərək qanunun aliliyi əsasında həll edilməyə başladı. Parlamentdə müzakirə edilən məsələlər və qəbul edilən qərarlar yalnız ümummilli mənafe baxımından dəyərləndirilir və millətin gələcəyini təmin edəcək strateji mahiyyətli məsələlərə dair qərarlar gərgin müzakirələrdən sonra qəbul edilirdi.

AXC-nin vicdan və dini etiqad azadlığının təmin edilməsi sahəsindəki fəaliyyəti.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin diqqət ayırdığı mühüm məsələlərdən biri də milli-mənəvi özünəməxsusluğun qorunması ilə əlaqələndirilən dini etiqad azadlığı və Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüquqlarının tanınması problemi idi. Hələ çarizm dövründə “İnsanlara hüriyyət - millətlərə istiqlal” tələb etdikləri üçün milli hərəkət təmsilçiləri sərbəst seçimlərdə yüksək səs çoxluğu ilə tam qalibyyət əldə etdilər. Belə bir uğurun məhsulu olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli mədəniyyəti, milli kimliyi və mənəvi dəyərləri ön planda tutacağı hər kəsdə əminlik yaratmışdı.

Cəmiyyətin əmin-amanlığı, rifahı üçün vicdan, dini etiqad azadlığı məsələsi Cümhuriyyətin

dövlətçilik fəaliyyətinin əsaslarından biri kimi təsdiq olundu. Belə ki, o, İstiqlal bəyannaməsi ilə vicdan azadlığını təmin etmək sahəsində ilk addımlarını atmış oldu. Bəyannamənin 4-cü maddəsində göstərilirdi: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrəvində (sərhədləri daxilində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin edər”.

Açıq şəkildə görünür ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə sərbəst inkişaf üçün siyasi və vətəndaşlıq kimi geniş hüquqlar verdiyini elan etməklə, etnik və dini azlıqlara tolerant münasibət ifadə edən siyasət yürüdəcəyini bəyan edirdi. Vətəndaşların istədikləri dinə etiqad etmək, dini etiqadını dəyişmək, dini birliklərdə sivil şəkildə iştirak etmək, eləcə də heç bir dinə etiqad etməmək və dindarların inancına toxunmamaq prinsipləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dini etiqad azadlığının fundamental əsasını təşkil edirdi.

Həmin dövrdə Cənubi Qafqazın digər dövlətləri olan Ermənistanda erməni-qriqoryan kilsəsi, Gürcüstanda gürcü-pravoslav kilsəsi dövlətin din siyasətində aparıcı rol oynayırdı. Azərbaycanda isə dinlərdən hər hansı birinə üstünlük verilməsindən söhbət gedə bilməzdi. Çünki hansısa dinin sıxışdırılması, dini bərabərsizlik mühitinin yaradılması insan hüquq və azadlıqlarını, demokratik prinsipləri yüksək tutan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər dinlərə mənsub vətəndaşların hüquq bərabərliyinin pozulmasına səbəb olardı. Həmçinin dinlərə biganə münasibət bəsləyən, heç bir dini qəbul etməyən vətəndaşlar haqqında Cümhuriyyət tərəfindən məhdudedicə tədbirlər görülməmiş, əksinə, onların inancılı vətəndaşlarla dinc yanaşı, tolerant mühitdə yaşaması üçün şərait yaradılmışdır.

Hətta parlamentinin tərkibi də Azərbaycanın milli və dini tərkibi nəzərə alınaraq müxtəlif millətlərin və dinlərin nümayəndələrindən təşkil edilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Kişi-qadın, müsəlman-xristian, türk - türk olmayan - məslək, rütbə, təbəqə, məqam, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkət idarəsində iştirak edir, qanun yapan quruluşlara girmək haqqına dəxi sahib idilər” [1, s. 15]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində 38-i Müsavat partiyasına olmaqla 5 müsəlman fraksiyasına 80 yer, 21-i ermənilər, 10-u rus, 1-i yəhudi, 1-i alman, 1-i polyak, 1-i gürcü olmaqla qeyri-müsəlmanlara 35 yer ayrılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət-din münasibətləri.

Parlamentdə müxtəlif dinlərə inan deputatların təmsil olunmalarına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində din dövlətdən ayırıcı prinsipi əsas götürülərək, hökumətin tərkibində din xadimlərinə yer verilməmişdir. Həmin məsələyə M.Ə.Rəsulzadə öz çıxışlarında bu cür aydınlıq gətirmişdir: “Məscidə daxil olan şəxslər siyasəti, partiyayı, ideyanı unutmalı və ancaq Allaha dua etməlidir. Ümumiyyətlə, ruhanilər siyasətlə məşğul olmamalı və siyasi mübarizədə məscid bitərəf qalmalıdır” [2].

1919-cu il iyulun 21-də parlament “Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında” Əsasnaməni təsdiq etdi. Seçki qanununun qəbulu zamanı M.Ə.Rəsulzadənin təkidi ilə qanun layihəsinə məscid və dini ayinlər üçün nəzərdə tutulmuş yerlərdə seçki təbliğatının aparılmasını qadağan edən xüsusi bənd əlavə olunmuşdu. Həmin bəndin tələblərini pozanları 6 aya kimi həbs cəzası gözləyirdi. M.Ə.Rəsulzadə bu yolla bəzi siyasi qüvvələr tərəfindən ruhanilərin, din xadimlərinin siyasi proseslərdə alət olmasını mümkün dərəcədə azaltmağa çalışırdı [3, s. 157].

1919-cu il avqustun 11-də parlament tərəfindən qəbul olunmuş “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında” Qanuna əsasən, özü və ya valideynləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdu [4].

Mövcud olduğu 23 ay müddətindəki fəaliyyəti dövründə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən məscidlərdə ibadət üçün əlverişli şəraitin yaradılması sürətləndi, məscidlərdə ibtidai dini təhsil verən mədrəsələr açıldı.

Müsəlman din xadimlərinin cəmiyyətdə və ordudakı nüfuzu nəzərə alınaraq, milli ordu sıralarında əsgərlərin mənəvi əhval-ruhiyyələrinin yüksəldilməsi, onların dini ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən hərbi mollalar fəaliyyət göstərirdi. Həm döyüşüb, həm də dini mərasimləri icra edən hərbi mollalara Hərbi Nazirliyin baş hərbi mollası rəhbərlik edirdi [5, s. 124-125]. O cümlədən, digər dinlərə və qeyri-müsəlman din xadimlərinə dövlət diqqət və qayğısını əsirgəməmişdir. Nümunə olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş nazirinə Gəncə yepiskopu tərəfindən göndərilmiş 8 yanvar 1919-cu il 8 yanvar tarixli məktubu qeyd etmək olar: “Çox möhtərəm zati dövlətləri Fətəli xan. Hər zaman yaşadığım Tbilisi şəhərinə gedərkən Ortodoks kilsəsinin və kilsəyə mənsub din xadimlərinin ehtiyaclarına qarşı zati aliniz və başında durduğunuz hökumət tərəfindən göstərilən ehtiram və diqqət dolayısı ilə dərin və ürəkdən təşəkkürümü bildirməyə cəsərət edirəm. Vaxt azlığından dərin və səmimi hörmətlərimi şəxsən bir dəfə ərz etmək fürsətini əldə edə bilmədiyim üçün çox üzüldüm. Tanrıdan sizin üçün hüsn-rəğbət dilər və zati alinizə dərin məhəbbətimi ərz edirəm” [6, s. 86].

Əksəriyyəti hüquqşünaslardan və ziyalılardan ibarət olan Cümhuriyyət qurucularının fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanda bütün dinlərə, o cümlədən əhalinin mütləq əksəriyyətinin etiqad bəslədiyi İslam dininə hörmət və ehtiram ən yüksək səviyyəyə çatdı. Dini Etihad Nazirliyinin yaradılması, ruhanilərə geniş imtiyazlar verilməsi, şiə və sünni müsəlmanların ruhani qurumlarını birləşdirən “Məşyaxət-i İslamiyyə”nin yaradılması, din xadimlərinin ən mühüm dövlət tədbirlərində iştirak etmələri, ordunun mənəvi ruhunun yüksəldilməsi üçün din xadimlərinin dəstəyindən istifadə olunması, ibadət ocaqlarına və dini təhsilə dövlətin xüsusi diqqət göstərməsi Cümhuriyyət dövründə dövlət-din münasibətlərinin tənzimləmək yolunda atılmış addımlar idi.

Dini Etihad Nazirliyinin yaradılması və fəaliyyəti.

Əsrlərdən bəri malik olduğumuz milli və mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamaq, əhalinin dini ehtiyaclarını ödəmək, dövlətin din siyasətini həyata keçirmək məqsədilə hökumət Dini Etihad Nazirliyi yaratdı. Dini etihad məsələləri ilə məşğul olan bu icra hakimiyyəti orqanı müxtəlif hökumət kabinetləri tərkibində fərqli adlarla fəaliyyət göstərmişdir. Belə ki, ilk dəfə Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Gəncədə təşkil edilmiş II hökumət kabineti tərkibində 1918-ci il iyunun 19-da Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyi (XMDEN) adı ilə yaradıldı və ilk dini etihad naziri vəzifəsi Nəsim bəy Yusifbəyliyə həvalə olundu. Nazirlik yarandığı andan etibarən din xadimləri ilə sıx əməkdaşlığa başladı. Hökumət 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə II hökumət kabinetində dəyişiklik aparıldı. Ölkənin din siyasəti Himayədarlıq (Sosial-təminat) və Dini etihad Nazirliyi adı altında fəaliyyətini davam etdirdi və Musa bəy Rəfiyev nazir təyin olundu.

1918-ci il dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyski III hökumət kabinetini təşkil edərkən din siyasətini həyata keçirən Dini Etihad Nazirliyi ilə Himayədarlıq Nazirliyi ayrılaraq, dini etihad məsələləri ilk dəfə olduğu kimi yenidən Xalq Maarifi Nazirliyinə birləşdirildi. Xalq Maarifi və Dini etihad Nazirliyi adlandırılan bu quruma yenidən Nəsim bəy Yusifbəyli nazir təyin olundu.

1919-cu il aprelin 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılığı ilə formalaşmış IV hökumət kabinetində Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyinə Rəşid bəy Qaplanov rəhbərlik etmişdir.

1919-cu il dekabrın 22-də təşkil edilmiş V Hökumət kabinetində Xalq Maarifi və Dini Etihad Na-

zirliyinə əvvəlcə Həmid bəy Şahtaxtinski, 1920-ci il martın 5-dən isə Nurməmməd bəy Şahsuvarov rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci il üçün buraxılmış ünvan-təqvimində başqa nazirliklərin fəaliyyəti haqqında geniş məlumatlar verildiyi halda, Dini Etiqad Nazirliyi haqqında yalnız bunlar deyilmişdir: Dini etiqad naziri (o, həm də Xalq maarifi naziri idi) Həmid bəy Şahtaxtinski, nazirliyin katibləri Rza Şahbazbəyov və Q.A.Çerçəştov, xüsusi tapşırıqlar məmru Yusif əfəndi Əfəndizadə və qeydiyyatçı Mahmud Mahmudovdur [7, s. 332].

Bu nazirlik dinlər, din xadimləri və dini qurumların fəaliyyətləri ilə bağlı bir sıra sərəməli qərarlar qəbul etməklə yanaşı, dini maarifləndirmə, dini fənlərin tədrisi, xüsusilə də əhalinin əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanların savadlanması, dünyəvi və demokratik istiqamətlərdə yetişməsi üçün bir sıra tədbirlərə imza atmışdır.

Qafqaz Müsəlmanlarının vahid Ruhani İdarəsi – “Məşyət-i İslamiyyə”nin yaradılması.

Çar Rusiyası dövründə “Parçala, hökm sür!” devisi altında aparılan mənfi siyasət nəticəsində ölkəmizdə məzhəb ayrı-seçkiliyinə rəvac verən siyasət yürüdülmüşdü. Belə ki, imperiya Qafqaz müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında dini-məzhəb ayrılığı məsələsini dərinləşdirmək məqsədi ilə sünnilərin və şiələrin müstəqil ruhani idarələrini yaratmış, 1832-ci ildə Tiflisdə Qafqazın Müftisi vəzifəsini təsis etmiş, 1872-ci il aprelin 5-də, 1917-ci il iyulun 17-də azərbaycanlıları məzhəblərə parçalayan qərəzli sərəncamlar vermişdir. Eyni zamanda, Ramanovlar sülaləsi müsəlmanların dini-mədəni hüquqlarına məhdudiyət qoyduğu, xristian missionerlərin təbliğatına isə şərait yaratdığı üçün Qafqazın digər müsəlman xalqları kimi azərbaycanlılar da belə bir vəziyyətlə barışa bilmirdi. Çarizmin siyasi oyunlarına alət olmayan Azərbaycan din xadimləri xalqımızın düşdüyü çətin siyasi durumlardan qalib ayrılması üçün mənəvi maarifləndirmə və dəstək işləri ilə məşğul olmuş, müharibələr, soyqırımları zamanı zərər çəkmiş ailələrə, kimsəsiz uşaqlara qayğı göstərmək üçün xeyriyyəçilik missiyasını öz üzərlərinə götürmüşdülər.

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasına qədər müfti Mustafa əfəndi Əfəndizadənin rəhbərlik etdiyi sünni və şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadənin rəhbərlik etdiyi şiə ruhani idarələri Tiflisdə yerləşirdi. Cümhuriyyətimiz qurulduqdan sonra II hökumət Cənubi Qafqaz ruhani idarələrinin Azərbaycana – paytaxt Gəncə şəhərinə köçürülməsini məqsəduyğun hesab etdi. Hər iki ruhani idarəsi Xalq Maarif və Dini Etiqad Nazirliyinin (XMDEN-nin) 10 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycana köçdü.

Ümumiyyətlə, AXC dini məsələlərdə həssas mövqe nümayiş etdirirdi. Gəncəyə gəlişindən bir gün sonra hökumətin qəbul etdiyi qərara əsasən, İslam dininə aid məsələlər üzrə şeyxülislam və müfti hökumət iclaslarında həlledici səs hüququ ilə iştirak etməli idilər.

Hökumət tərəfindən şeyxülislama və müftiyə lazımı illər üçün metrika kitablarının yubadılmadan Tiflisdən Gəncəyə gətirilməsi ilə məşğul olmaq tapşırılırdı. Metrika kitablarının ruhani idarələrinə göndərilməsi məsrəflərini də hökumət özü maliyyələşdirirdi.

Cəmiyyəti məhv olmağa doğru aparən məzhəblərarası bölücülüüyü aradan qaldırmaq məqsədi ilə AXC-nin rəhbərliyi mövcud iki ruhani idarəsinin bazası əsasında Bakıda sünni və şiə əqidəli müsəlmanları bir qurumda birləşdirəcək vahid müsəlman ruhani idarəsinin yaradılması təklifini irəli sürdü. Bu təklif bütün dini və siyasi xadimlər tərəfindən xoş qarşılandı. Çünki çarizmin məzhəb amilindən

istifadə edərək sünnilər və şiələr arasında düşmənçilik yaratmaq niyyəti din xadimlərimizə aydın idi. Bu səbəbdən də onlar müstəqillik dövründə də din vasitəsilə gələcək xarici ideoloji-siyasi təhlükələrə qarşı çıxış yolunu birləşməkdə görürdülər.

1918-ci il avqustun 20-də hökumətin verdiyi qərara əsasən, Zaqafqaziya şeyxülislamına və müftiyə həmin il iyunun 1-dən etibarən hər birinə ayda 1500 rubl məvacib təyin edildi [8].

Tezliklə, hökumətin də dəstəyi ilə Gəncədə şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadənin və müfti Mustafa əfəndi Əfəndizadənin 1 sentyabr 1918-ci il tarixli birgə qərarı ilə Osmanlı “Meşihat-Şeyhülislamlığı” nümunəsində hər iki məzhəbin ruhaniliyini bir qurumda birləşdirən Qafqaz Müsəlmanlarının vahid Ruhani İdarəsi – “Məşyaxət-i İslamiyyə” (“Məşyaxət” ərəbcədən tərcümədə “şeyxlik” deməkdir) yaradıldı [9, s. 199].

Sentyabrın 7-də Xalq Maarif və Dini Etiqad Nazirliyi bu qərarı təsdiq etdi. Şeyxülislam vahid Ruhani İdarəsinin rəhbəri – Qafqaz müsəlmanlarının ruhani başçısı, müfti isə onun müavini oldu. Ümumilikdə, idarəyə şeyxülislam və müfti ilə birlikdə 31 ruhani – 16 şiə və 15 sünni qazısı daxil idi. Müfti vəzifəsini idarənin yığılmaçığında işçilər tərəfindən seçilən Mustafa Əfəndizadə icra edirdi.

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakı azad edildikdən sonra hökumət kabineti ilə birlikdə Qafqaz Müsəlmanlarının vahid Ruhani İdarəsi də yeni paytaxta köçürüldü. Onun inzibati binası XX yüzilliyin əvvəllərində ictimai, siyasi və hərbi proseslərdə Azərbaycan müsəlmanları üçün öz əhəmiyyəti ilə seçilən Təzəpir məscidinin həyətində yerləşirdi.

Oktyabrın 8-də isə Zaqafqaziya şeyxülislamının və müftisinin aylıq haqlarının artırılması qərara alındı.

1918-ci ilin 30 oktyabrında şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə hökumətə göndərdiyi 4 bölmədən ibarət 367 №-li təkliflər məktubunda rəhbərlik etdiyi “Məşyaxət-i İslamiyyə”yə Osmanlıda mövcud olan Məşyaxət kimi tam müstəqillik verilməsini; onun iki sədrindən birinə şeyxülislam, digərinə müşavir adı verilməsini; Nazirlər Şurasının üzvü hesab edilərək onun iclaslarında Şeyxülislama rəsmi olaraq iştirak etmək hüququ verilməsini; ruhani heyətin komplektləşdirilməsi üçün Məşyaxətin birbaşa sərəncamına kredit ayrılmasını istədi.

1918-ci il dekabrın 10-da çar hökuməti orqanlarının təyin etdiyi Qafqaz Şeyxülislamı M.Ə.Pişnamazzadə səhhəti ilə bağlı idarənin sədri və şeyxülislam vəzifəsindən istefa verdi. Dekabrın 12-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sosial təminat və Dini etiqad naziri Musa bəy Rəfiyevin sərəncamı ilə Təzəpir məscidinin 47 yaşlı axundu Ağa Əlizadə Qafqaz müsəlmanlarının birgə ruhani idarəsinin sədri, Şeyxülislam təyin edildi [10, s. 145].

Ağa Əlizadə ali dini təhsilini Bağdad Universitetinin ilahiyyat fakültəsində, daha sonra isə Nəcəf şəhərindəki Ali Dini Universitetində almış, öz dərin dini bilikləri və Mart soyqırımı zamanı əhaliyə göstərdiyi mənəvi dəstəyi ilə müsəlmanlar arasında böyük hörmətə sahib mütərəqqi fikirli axund, məzhəb ayır-seçkiliyini rədd edən, milli dəyərləri uca tutan, parlamentin işinə kömək edən, AXC-nin yaranmasını ürəkdən alqışlayan din xadimlərindən idi. Onun 1919-cu il mayın 28-də AXC-nin yaranmasının birinci ildönümü münasibətilə “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş çıxışında deyilirdi: “Azadlığı yalnız müstəqil yaşamaq yolu ilə qorumaq və müdafiə etmək olar. Öz əqidəsini və fikrini şövqlə söyləmək və öz bəşəri iradəsini ifadə etmək yalnız müstəqil ölkədə mümkündür. Asılı olmayan tədris ocaqlarında – orta və ali məktəblərdə ölkənin camaatının faydalana biləcəyi bütün biliklərə yiyələnmiş şüurlu adamlar yetişər. Allah-Təalanın buyruqlarını yalnız ölkənin istiqlaliyyəti şəraitində müvəffəqiyyətlə intişara yetirmək olar. İstiqlal hər bir tayfaya və hər bir şəxsiyyətə lazımdır” [10, s.

146].

1920-ci ilin martında hökumət Məşyaxət sədrlərinə nazir köməkçiləri ilə eyni status verilməsi barədə sərəncam verdi.

Məşyaxət hər hansı bir şəxsi ruhani kimi vəzifəyə təyin edərkən, yerli rəhbərliyin həmin şəxs barədə rəyini – onun haqqında xasiyyətnaməni nəzərə alırdı. Lakin bu, heç də o demək deyildi ki, təyinat mülki rəhbərliyin rəyindən asılı olaraq verilirdi. Çar Rusiyası dövründən fərqli olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentin qəbul etdiyi yeni qanunlara görə, ruhaniləri vəzifələrə təyin etmək hüququ bir-başına ruhani idarəsinin səlahiyyətinə verilmişdi. Bu dövrdə idarə bir təsisat olaraq gücləndi və fəaliyyət dairəsi genişləndi.

Ümumiyyətlə, Cümhuriyyət dövrünün din xadimləri dövlət tərəfindən həyata keçirilən bütün tədbirləri və qayğıları yüksək dəyərləndirmiş, ordumuzun mənəvi qüdrətinin artırılmasında yaxından iştirak etmişlər.

AXC-nin dini tolerantlıq siyasəti.

Tarixən müxtəlif etnik, milli və dini azlıqların məskən saldığı Azərbaycanda multikultural mühitin mövcudluğunun başlıca səbəbi kimi dövlət maraqları naminə müxtəlif etnos və dinlərin nümayəndələrinin mədəniyyətləri və maraqlarının harmonizasiyasını göstərmək doğru olar.

Cümhuriyyət dövründə də ölkəmizdə müsəlman, xristian və yəhudi vətəndaşlar arasında dini tolerantlıq və dostluq münasibətlərini yaşatmaq, qoruyub saxlamaq üçün bir sıra tədbirlər görüldü. Müsəlman olmalarına, hətta bir çoxunun ruhani ailələrində dünyaya gəlmələrinə, mədrəsə təhsili almalarına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucuları dünyəvi fikirli, tolerant baxışlı ziyalılar olmuş, ölkəmizdə yaşayan digər dinlərə etiqad edən insanların vicdan azadlığı sahəsində çox demokratik mövqe tutmuş, dini bərabərlik prinsipinə əməl etmişlər. Bunu onların birlikdə qəbul etdikləri İstiqlal bəyannaməsi, qanunlar, həyata keçirdikləri dövlət-din siyasəti açıq-aşkar sübut edir. O bəyan etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq dinindən, məzhəbindən, milliyyətindən və s. asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının mənəvi dəyərlərinə sayğı ilə yanaşmağa çalışmış, onların siyasi arenada təmsil olunmalarına münbit şərait yaratmışdır. Hətta 1918-ci ilin Mart soyqırımından hələ yarım il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan parlamentində 21 nəfər erməni nümayəndəsinin iştirakına yer verilmişdi. Cümhuriyyətin iki naziri yəhudi olmuşdur. O zamankı tarixi şəraitdə atılan bu addım Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşmasına parlaq sübutdur.

AXC-nin mövcud olduğu illərdə Azərbaycanda müsəlman məscidlərilə yanaşı, çoxlu sayda xristian, yəhudi və təriqətçilərin ibadət evlərinin sərbəst fəaliyyət göstərməsi də bunu aydın şəkildə göstərir. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, yalnız Bakı şəhərində 10 rus pravoslav kilsəsi, polyak-katolik kostyolu, nemes-lüteran kirkası, molokan, baptist və yevangelist xristianların təriqətçi ayin evləri ibadətə açıq idi. Həmçinin hər bir qeyri-müsəlman dini təşkilatın öz dini tədris müəssisələri asudə fəaliyyət göstərirdi.

Qeyri-müsəlman tələbələr üçün Cümhuriyyətin 1918-ci il 7 sentyabr tarixli Fərmanı ilə bütün ali ibtidai məktəblərdə onların ana dilinin və dininin tədrisi tətbiq edilmişdir. Bu təlimlərin tədrisi üzrə xərcləri dövlət öz üzərinə götürmüşdü.

Yəhudi məktəblərinin rəhbəri Y.Baysband və F.Şapiroyanın yəhudi dili, dini və ədəbiyyatı ilə bağlı tarixi kurslarının təşkil edilməsinə Xalq Maarifi və Dini Etiqad naziri Nəsim bəy Yusifbəyli icazə vermişdi. Həmin kurslar 20 oktyabr 1918-ci ildən fəaliyyətə başlamışdı. 1918-ci ilin oktyabr ayında Yəhudi Milli Şuranın nəzdində fəaliyyət göstərən məktəblərdə 700 nəfər təhsil alır, 24 müəllim çalışırdı. Bu

məktəblər hər ay 10 min rubl məbləğində dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılırdı.

Alman koloniyalarında fəaliyyət göstərən məktəblər və orada dini təhsilin tədrisi də Azərbaycan dövləti tərəfindən dəstəklənirdi. Məsələn, alman koloniyalarında tədris keçən müəllimlərin hər birinə 1918 və 1919-cu ildə inspeksiya tərəfindən hər ay 90 rubl ödənilirdi.

Azərbaycan Hökuməti tədris işini milliləşdirərkən azsaylı xalqların uşaqlarının da mənafeyini nəzərə almışdı. Hökumətin 7 sentyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə sinifdə başqa millətdən olan şagirdlərin sayı 10 nəfərdən az olmadıqda, onlara öz dillərində ilahiyat və ana dili dərsləri keçilməli idi. Bu məktəblərdə ilahiyat və ana dili dərslərinin xərcini dövlət öz xəzinəsindən ödəyirdi [11].

AXC-nin dini bayramlara münasibəti.

Azərbaycanda əhali içərisində müxtəlif dini etiqad nümayəndələrinin olması, bu dinlərin, xüsusilə İslam dininin konkret tarixi inkişaf şəraitinin, dindarların milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, onların dini hisslərinə ehtiyat və diqqətlə yanaşmağı tələb edirdi.

Dövlət tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara əsasən, demək olar ki, dindar əhali üçün xüsusilə əhəmiyyət kəsb edən dini bayramların qeyd edilməsi məsələsi AXC-nin diqqətindən kənar qalmamışdır. Dini bayramların dövlət səviyyəsində qeyd edilməsinin ən başlıca səbəbi isə milli-mənəvi dəyərlərimizin yaşadılması olmuşdur.

1918-ci il sentyabrın 14-də hökumət tərəfindən sentyabrın 17-ni Qurban bayramı kimi qeyd etmək qərarı verildi.

Milad bayramı günləri, dekabrın 25-26-sı Azərbaycan hökuməti bütün dövlət qulluqçuları və müvafiq dini etiqadlı şagirdlər işdən və məşğələlərdən azad olunurdular.

1920-ci ilin aprelində verilən hökumət sərəncamı ilə xristian etiqadlı dövlət qulluqçularına Pasxa bayramı günlərində 5 gün müddətinə – 4, 7, 10, 11 və 12 aprel tarixlərində istirahət hüququ verilmişdi.

Bayram günlərində xristianlar tərəfində istifadə olunan Kilsə şamlarına tətbiq edilən gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi barədə də dövlət qərar qəbul etmişdi.

Hökumətin 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarına əsasən, ölkə ərazisində müsəlmanlar üçün istirahət günü bazar günündən cümə gününə keçirilmişdi.

Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyinin qərarına əsasən xristian dininə etiqad edən müəllim və şagirdlər üçün istirahət günü cümə günü əvəzinə bazar günü təyin edilmişdir.

AXC-nin dövlət atributlarında dini çalarlar:

Hər bir dövlət rəmzi müəyyən ölkənin, dövlətin, millətin, özünəməxsus milli adət-ənənələrini, dini və mənəvi aləmini, tarixi, siyasi-ideoloji və mədəni baxışlarını bayraq, gerb, himn, möhür, milli marş vasitəsilə bəyan etməyə xidmət edir.

Cümhuriyyət dönəmində milli-mənəvi kimliyimizin əsaslarından olan İslam dininin dövlət atributlarında öz əksini tapması məsələsinə xüsusi diqqət göstərilmişdir.

Belə ki, 9 noyabr 1918-ci ildə qəbul edilmiş üçrəngli dövlət bayrağımızda yaşıl rəng İslam dinini əks etdirdi. Bunu cümhuriyyət fədailərimiz bu cür izah etmişdir: “İslamlaşmaq – ən yüksək mənəvi hüsur və əxlaqi nizamın dində və Allaha imanda olduğundan din etibarilə müsəlman olanların müsəlmanlıqdan uzaqlaşmaması, uzaqlaşmışsa müsəlmanlığa dönməsi, İslam dininin əsaslarına bağlı və sadıq qalması, müsəlman olaraq yaşaması deməkdir” [4, s. 77].

Milli himnin, dövlət gerbi və möhürünün layihələrinin hazırlanması ilə bağlı müsabiqə keçirilməsi-

ni Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyinə həvalə edilmişdi. XMDEN 1920-ci ilin fevralın 19-da “Azərbaycan” qəzetində (19.02.1920, № 33) dövlət gerbi və möhürünün təsvirinin, eləcə də milli himninin mətninin layihələrinin hazırlanması barədə müsabiqə elan etmişdi. Lakin 28 aprel işğalı ilə əlaqədar müsabiqədən qalib çıxmış gerb, himn və möhür qanuni qüvvəyə minmədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Marşında İslam elementləri.

Vurulur meydana sinc-dəf (2)
Düzülün əsgərlər səfbəsəf
Yeriyin şövqlə düşmən tərəf! (2)

Giriniz meydana sanki şir
Əlinizdə şəmşir ilə tir
Dilinizdə olsun bu zikr
Ya Allah, ya Allah, (ya Allah) mədədə yet (2)
Hüvə-kəbir!

Çingizləri, Teymurları,
Gəl yada sal ol ərləri
Kim, ol zaman Türk hökmran
Türkə müti nəfsi-cahan
Gör nə ləzzət (2)
Çəkdi bu millət.

Söz və musiqi:
Üzeyir Hacıbəyli

NƏTİCƏ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucuları, ideoloqları nə qədər dünyəvi, demokratik, Qərb düşüncəli ziyalılar olsalar da, hər zaman milli kimlik və mənəvi dəyərlər məsələsinə sadıq qalmış, onları öz dövlətçilik ideyalarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi bəyan etmişdilər.

Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası, parlamenti və hökumətləri mövcud olduqları qısa müddət ərzində ictimai-siyasi və sosial həyatın müxtəlif sahələrinə dair uğurlu islahatlar həyata keçirmiş, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, ölkədə ictimai asayişin qorunmasına, tolerant mühitin formalaşdırılmasına, bir sözlə, vicdan azadlığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

AXC hökuməti və parlamenti vicdan azadlığı haqqında ayrıca dekret və ya qanun qəbul etməyə imkan tapmasa da, yuxarıda göstərilmiş bütün faktlara söykənərək, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, dövlət vicdan – dini etiqad azadlığı probleminə həssas yanaşaraq, özünün ən mühüm prioritetləri sırasına daxil etmiş, bütün dinlərin nümayəndələri üçün ölkədə tolerant mühit yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında qəbul edilmiş Konstitusiyaya Aktında Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illər mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edilmişdir. Cümhuriyyətinin tarixi, uğurları, atdığı dünyəvi addımlar kimi milli-mənəvi dəyərlər və dini etiqad – vicdan azadlığı sahəsindəki təcrübəsi də mütəqil Respublikamızın müvafiq sahə üzrə yürütmüş olduğu siyasətin fundamenti rolunu oymağdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimli F. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - şərəf və ləyaqət tariximiz. “Azərbaycan” qəzeti, 28 may 2016.
2. Balayev A. Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955). Bakı: Adiloğlu, 2011.
3. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. <http://ebooks.azlibnet.az/book/xjriAS1B.pdf>
4. Əhmədova F. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: milli-mədəni quruculuq. “Xalq qəzeti”, 28 may 2009, 114, S.3.
5. Hüseyinli R. “Azərbaycan Ruhaniliyi” (Xanlıq çağından sovet işğalınadək olan dövrdə). Bakı: 2002.
6. “Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədaləri”. Bakı: 2007.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: 2004.
8. Süleymanlı M. Azərbaycan kulturoloji fikir tarixindən (XX əsrin əvvəlləri). Bakı: 2011.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: 2004.
10. Cümhuriyyətin və sovet dövrünün şeyxülislamı. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011.
11. İsmayılzadə A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı: Təhsil və maarif, 2014.

Туран Насирова

РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается о том, что АДР за короткое время существования наряду с экономическими, политическими, военными, научными, культурными сферами придавал большое значение вопросу о свободе вероисповедания, государственно-религиозным отношениям, формированию толерантной среды для мирного сосуществования различных наций и религий, а также о работе, проделанной в сохранении национальной идентичности и национально-духовных ценностей. В то же время дана информация о государственной заботе о религиозных деятелях, религиях, в особенности об исламской религии, местах поклонений, религиозном образовании, также о министерстве, созданного с целью проведения религиозной политики государства, и о деятельности духовного управления, объединяющего последователей двух мазхабов - суннитов и шиитов.

Turan Nasirova

RELIGIOUS POLICY OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

SUMMARY

The article highlights that Azerbaijan Democratic Republic (ADR) along with economic, political, military, scientific, cultural spheres attach importance to the issue of freedom of religion, state-religion relations, the formation of the tolerant environment for peaceful coexistence of different nations and religious confessions, preserving national identity and national-moral values in its short period of existence the ADR. The article also deals with the state care to the religious leaders, religions, especially Islam and religious education, activities of The Ministry which carry out the state's religious policy, and the Spiritual Religious Department which unity Sunni and Shia in common organization.